

ФІЛОСОФІЯ І ПСИХОЛОГІЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЇ

УДК 378.14.034:246

*Валентина Рашковська,
м. Сімферополь*

АКСІОЛОГІЯ ПРАВОСЛАВНОГО ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА: ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті здійснено аналіз мистецької аксіології православного іконопису, з'ясовано його педагогічний потенціал. Запропонована авторська педагогічна технологія духовного розвитку особистості засобами іконопису, яка містить три етапи: пропедевтичний, аксіологічний, діалогічний. На першому етапі вивчається історія написання ікони, студенти залучаються до національної мистецької традиції та до духовного світу образотворчого мистецтва. На другому етапі розкривається професійно-освітній потенціал іконопису як засобу духовного розвитку, аналізується мистецький і аксіологічний виміри ікони, набуваються знання як підґрунтя ієрархії цінностей внутрішнього світу. На третьому етапі робота спрямовується на формування основ символічного мислення як основи духовного саморозвитку, самовдосконалення, стимулювання духовно-рефлексивної мотивації, з'ясовуються символічний, онтологічний і духовний виміри ікони.

Ключові слова: *духовний розвиток, аксіологія, іконопис, символ, антропологія.*

Серед педагогічних шляхів духовного розвитку особистості особливе місце відводиться національній духовній спадщині, зокрема, православному іконопису. Теоретичне обґрунтування значення національних цінностей у духовному розвитку здійснили І. Бех, Є. Бондаревська, М. Боришевський, І Зязюн, А. Капська, В. Кірсанов, О. Олексюк, Г. Сагач, О. Сухомлинська, Т. Тхоржевська, Т. Тюріна, Г. Шевченко та ін. Українські дослідники кінця ХІХ – початку ХХ ст. (Г. Ващенко, А. Вихрущ, О. Духнович, В. Карагодін, Я. Мамонтов, С. Миропольський, С. Русова, В. Янів та ін.) тісно пов'язують духовний розвиток із християнською спадщиною.

Вітчизняна тисячолітня історія свідчить, що ми живемо в самобутній країні з великими духовними традиціями, які можуть збагатити сучасну педагогіку щодо духовного розвитку особистості, зокрема, засобами образотворчого православного мистецтва. Заслуговує на особливу увагу християнська концепція особистості, виражена в православному мистецтві художньо-композиційними засобами. Так, іконопис подає концепцію художньої православної антропології як основу духовного розвитку, яка полягає в тому, що у православ'ї людина – вершина божественного мистецтва, оскільки створена «за образом і подобою Божою», а її душа й тіло причетні до «художньої премудрості». Духовно-моральне вдосконалення людини розуміється як художня творчість, результатом якої стає образ духовно довершеної особистості – «прикраси світу» [1, с. 99].

Особливе значення відводиться непонятійному досвіду, який доповнює формально-логічне мислення засобами мистецтва. Краса розглядається у православної традиції як з онтологічної, так і з гносеологічної точки зору. Православне вчення започатковує естетичну концепцію особистості, за якою істинна краса ототожнюється з моральною досконалістю особистості. Людина має насамперед піклуватися про красу душі. Внутрішня шляхетність і душевна краса людини виявляються в її зовнішньому вигляді, зокрема, в обличчі, що довершено ілюструється православним іконописом, яке має педагогічну цінність, оскільки виражає художніми засобами християнський ідеал людини.

Доцільно здійснити аналіз засад християнської антропології, що ґрунтується на трихотомічному погляді на людину, що зустрічається ще в апостола Павла (1 Кор. 15:50). Іринеєм Ліонським (II ст.) вважав людину цілісною єдністю, де фізичне і духовне почало існують нероздільно. Він вбачав у людині три почала: дух (*salvante et figurante spiritus*), тіло і посередник між ними – душа [2, с. 109]. Духовність, за християнською концепцією, ґрунтується на трихотомічній будові людини: дух, душа, тіло (розум, почуття, воля). Православне вчення про особистість стверджує безумовну цінність кожної людини, її винятковість і духовність. Тому чим ближче до духу «піднімається» душа, тим більше людина наближається до Бога, а чим нижче вона «опускається», тим ближче людина до тварини [2, с. 32-33].

Християнська духовна традиція зорієнтована, передусім, на ієрархічне впорядкування вищеназваних складників. У результаті формується їх гармонійна єдність як результат досягнення головної мети – духовного розвитку особистості.

Художня православна антропологія, яку втілює іконопис, постає практичною основою духовного розвитку особистості. За допомогою художніх засобів виражаються етапи духовного розвитку особистості: личина – обличчя – лик. Кожен із рівнів відображає емоційний стан або ступінь його розвиненості. Личина (перший рівень) стає зображенням швидкоплинного емоційного стану людини, втілює конкретну емоцію, що тимчасово оволоділа людиною. Цей рівень довершено зображає світське мистецтво, а у православному він відсутній [3, с. 62]. В обличчі (другий рівень) як міметичному зображенні художник намагається втілити внутрішній світ людини художніми засобами завдяки психологізму й естетизму зображення людського обличчя. За художньою православною антропологією, обличчя – це «даність», явище чуттєвого світу, а лик – це «зadanість», явище надчуттєвого світу. Процес духовного поступу від чуттєвого до надчуттєвого живопис передає динамікою духовного росту (від обличчя до лику), яка означає внутрішнє духовне зростання від образу до подоби. Цей процес духовного росту вимагає і відповідних вольових зусиль. Іконописець, на відміну від портретиста, зображає не личину, не обличчя, а лики, які випромінюють впорядковані почуття: неземну мудрість, спокій, благодать, любов. Художніми засобами лик спонукає до усвідомлення необхідності впорядкування розуму, емоцій і волі особистості.

Отже, образотворче православне мистецтво залучає майбутнього вчителя до духовного розвитку, сприяє усвідомленню ним необхідності гармонізації емоційно-психологічного стану та впорядкування розуму, почуттів і волі. В іконопису «читаються» шляхи вдосконалення, впорядкування, ієрархізація розуму, почуттів і волі особистості через діалогічне спілкування з ним.

Потреба в реалізації педагогічного потенціалу іконопису спонукала до розробки авторської педагогічної технології поетапного духовного розвитку особистості, що ґрунтується на механізмах інтеріоризації цінностей культури, відкритих Л. Виготським і розвинених П. Гальперінім у концепції

поетапного формування розумових дій [4; 5]. Їхні напрацювання продовжені та конкретизовані в теорії емоційного розвитку особистості О. Лобач [6].

Авторська педагогічна технологія має три етапи: пропедевтичний, аксіологічний, діалогічний. На пропедевтичному етапі духовного розвитку особистості засобами образотворчої православної спадщини засвоюється історико-мистецький модуль, на аксіологічному – мистецтвознавчо-ціннісний, на діалогічному – духовно-рефлексивний.

Завдання першого етапу – вивчення історії створення й написання ікони, знайомство з її сюжетом і відповідним текстом Біблії, житієм святого; прилучення до національної мистецької традиції та художнього «дотику» до духовного світу (ікони «Бориса та Гліба», «Неопалима Купина», «Георгія Переможця», «Благовіщення», «Трійця» та ін.).

На даному етапі художня мова іконопису за допомогою невербальних засобів засвідчує реальність духовного світу, до якого можна «доторкнутися». Канонічність іконопису стає джерелом неспотвореної історичної інформації, а самотутність мистецьких проявів залученням до духовної традиції. Створюються художні умови для взаємопроникності й «дотику» двох світів: духовного й матеріального через витонченість художнього зображення та його духовний зміст.

Мистецький «емоційний дотик» дозволяє залучити до духовного світу не лише завдяки зоровим, але й звуковим асоціаціям, вираженим образотворчими прийомами. Зокрема, такий приклад можна простежити в іконописі євангелістів (ікони євангелістів Марка, Матвія, Іоанна, Луки). При спогляданні цих ікон здається, що євангелісти прислухаються до духовного виміру буття, намагаються почути «незреченне». Такий внутрішній стан передається композиційно-просторовими засобами, зокрема, поворотом голови євангеліста, який припинив на мить роботу й повернув голову до невидимого світу (ікона апостола Іоанна Богослова). Створюється враження, що євангеліст звертається до невидимого світу не поглядом, а слухом. Поворот здійснено під гострим кутом, тобто він неповний, ніби апостол намагається передати власний досвід зустрічі з духовним світом.

Важливим стає збагнення змісту перетину двох світів – духовного й матеріального, втіленого в іконі, і свідоме, особистісне бажання прилучитися до духовних основ життя. Засобом такого прилучення стає мистецький «дотик». На даному етапі «метод дотику» має емоційний характер. Такий «емоційний дотик» є особистісним, єдиним і неповторним, сприяє активізації якісних змін у розумовій, емоційній і вольовій сферах майбутнього вчителя.

Доцільно підкреслити, що іконам не притаманна надмірна емоційність, суєтність чи пристрасність, вони сповнені споконвічної тиші. Так, в іконі немає почуттєвої експресії та пристрасності, навпаки, вона засвідчує необхідність приборкання емоцій. Зауважимо, що давньогрецька естетика для зняття напруги пристрасностей, ввела поняття катарсису. Християнське мистецтво поглиблює таке спрямування і свідчить, що через ікону ми можемо не тільки очищати емоції, душу, але й духовно вдосконалити свою внутрішню сутність. Іконний образ безпристрасний і надчуттєвий. Навіть, коли зображуються страждання Христа чи відтята голова Іоанна Хрестителя, композиційній структурі ікони властивий лише драматизм форми, проте відсутній почуттєвий, пристрасний афект події.

Наприклад, на іконі Діонісія «Розп'яття» навіть Голгофа зображується повною тишею, незважаючи на те, що цей сюжет – найдраматичніший, кульмінаційний момент земного життя Христа. Голгофа – це місце страждань, яке викликає почуття болю і покаяння. Проте в образі Христа на іконі немає напруження. Тіло Спасителя ледь вигнуте, як стеблинка рослини, що нагадує виноградну лозу, з якою він порівнював Себе на Тайній вечері (Ін. 15:1). На тілі Христа немає конвульсій, скорбота втрати просвітлюється смислом спокутної жертви Месії – перемоги над смертю.

Отже, результатом першого етапу стає розуміння основного змісту біблійних оповідей, відображених на іконах; збагачення інтелекту невербально-споглядальними методами пізнання; сприйняття мистецтва як емоційного носія духовного розвитку; набуття знань і вмінь «емоційного дотику», що сприяє формуванню готовності до духовного розвитку. На даному етапі «метод дотику» має емоційний характер.

Другий етап (аксіологічний) розкриває професійно-освітній потенціал іконопису як засобу духовного розвитку, розкриває його мистецький і аксіологічний «виміри» (ікони «Різдва Христового», «Переображення», «Стрітіння», «Троєручиця», «Трійця», «Введення в храм Пресвятої Богородиці» та ін.). Робота спрямовується на актуалізацію пізнавально-аксіологічної мотивації, що надає можливість споглядальнику «ввійти» у духовний простір образотворчого мистецтва, глибше збагнути художньо-композиційні засоби ікони, пізнати їх аксіологію, завдяки розумінню мистецького символу.

Так, вивчаються композиційно-просторові прийоми, що стають засобом «введення» в духовний простір ікони, вони намагаються художніми засобами включити глядача в духовне поле ікони. Наприклад, використання «зворотної» перспективи у «Трійці» – це не лише композиційний прийом, а високе духовне прозріння А. Рубльова, це приєднання до смислу життя, своєрідне художнє запрошення до духовного світу. Четверта грань столу – порожня, вона запрошує кожного приєднатися до духовного світу, адже точка «сходу» в методі «зворотної» перспективи знаходиться там, де споглядач. Коли він «ввійде» у духовний простір, йому розкривається інший світ, інший вимір буття. Лінії, які розгортаються в іконі, прямують у нескінченність. Чим глибше людина «ввійде» в духовний простір ікони, тим ширшим буде діапазон бачення, бо світ ікони нескінченний, як безкінечні можливості пізнання світу.

На другому етапі важливим стає напрацювання невербальних мистецьких способів пізнання, особистісне бажання залучитися до духовних цінностей іконопису як підґрунтя цінностей внутрішнього світу. Тут «метод дотику» з емоційного рівня підноситься до аксіологічного, коли духовний розвиток особистості відбувається через усвідомлення цінностей, виражених художніми засобами сакрального мистецтва ікони.

Отже, результатом другого етапу є: розуміння специфічних образотворчих прийомів іконопису (іконічний час, «зворотна» перспектива та ін.) як засобів художнього втілення мистецької аксіології; поглиблення невербальних способів пізнання; набуття знань і вмінь «аксіологічного дотику», що сприяє бажанню

залучитися до духовних цінностей іконопису як підґрунтя ієрархії цінностей внутрішнього світу.

Завдання третього етапу (діалогічного) – розвиток символічного мислення як основи для збагачення інтелекту та духовного саморозвитку, самовдосконалення, стимулювання духовно-рефлексивної мотивації. На цьому етапі з'ясовуються символічний і онтологічний «виміри» ікони («Різдво Христове», «Розп'яття», «Страшний Суд», «Трійця» та ін.).

На цьому етапі знову актуалізується проблема впорядкування емоцій. Звичайно, переобразити емоції непросто, оскільки вони захоплюють особистість, володіють нею. Допомогти стишити емоції може воля, здатна піднести емоції з рівня душевних, пристрасних переживань до духовної висоти через напрацювання внутрішньої тиші. Тому важливо сприяти розвитку розумної волі, зокрема стримувати себе від зла. У Біблії сказано: «Віддалення від зла – розум» (Іов. 28, 28). Підґрунтям для цього стає «поєднання розуму з серцем», впорядковуються емоції, долається внутрішній «дисонанс», перемагається хаос неупорядкованості почуттів і емоцій, які стають здатними збагнути красу духовного світу, ініціюється особистісне вольове бажання стати носієм духовної краси, «прикрасою світу», що уможлиблюється через розвиток символічного мислення. Спілкування з мистецьким православним символом започатковує онтологічні зміни в духовному розвитку, зокрема, здійснюється «онтологічний дотик», який поступово формує бажання вдосконалення внутрішнього світу.

Грунтуючись на здобутих протягом двох етапів знаннях і навичках, на третьому етапі набуваються можливості отримати знання і практичні вміння «онтологічного дотику» до надбань образотворчого мистецтва як засобу особистого духовного розвитку. «Онтологічний дотик» усвідомлюється як зустріч двох світів, коли людині відкривається дар духовного бачення і вона здатна прийняти реальність духовного життя. Так, А. Рубльов при написанні старозавітної ікони «Трійця» обирає саме момент дотику, момент безмовного явища, втіленого в біблійних словах про Авраама: «Він звів очі свої, і глянув на Трьох, які стоять напроти нього» (Буття 18: 2). Саме той момент зорового дотику,

коли «Авраам глянув», А. Рубльов художньо довершено втілив у іконі «Трійця».

Смисл ікони ширший за її біблійний зміст і високу естетику, оскільки спрямовує особистість на свідоме бажання вдосконалення внутрішнього світу засобами образотворчого православного мистецтва. Розуміння символічного змісту біблійних оповідей, втілених у іконах, «духовними очима» поєднує мистецький, аксіологічний, онтологічний і духовний виміри. При цьому розвивається внутрішнє, духовне бачення світу та здійснюється розвиток «духовних очей». Православне образотворче мистецтво разом із зовнішнім, емпіричним, чуттєвим рівнем художньої організації мистецького простору має внутрішній, символічний, який почуттєво не сприймається, але видимий «духовними очима» або «другим, духовним розумом» (Г. Сковорода). Ці «духовні очі» покликані допомогти правильному спрямуванню духовного розвитку.

Доцільно акцентувати увагу студентів на зображенні «духовних очей» на іконах, які символізують стан «внутрішньої тиші». «Очі – дзеркало душі», крізь них відображається внутрішній стан людського серця. Погляд святого, вираз його очей висвітлює його духовне життя, сповнене глибокої внутрішньої тиші. Створюється враження, ніби все тілесне життя завмерло в очікуванні духовного одкровення, до якого він прислуховується, бо інакше духовний світ не буде почутим.

Характерно, що в іконі, так само як у Євангелії, всі людські думки, знання, почуття й справи показані в їх дотику зі світом духовним, і саме від цього дотику все вдосконалюється, очищується, впорядковується і внутрішній світ «просвітлюється», сповнюється духовного змісту. Зокрема, динаміка духовного зростання земної особистості простежується на древніх іконах Іоанна Предтечі, де він зображується з двома ангельськими крилами, що символізують зростання внутрішнього життя земної людини до духовної висоти – «из рожденных женами больша».

Таким чином, результатом третього етапу стає: досягнення онтологічної єдності мистецтва, аксіології, онтології, краси як засобу духовного розвитку; набуття вміння долати невпорядкованість емоцій і почуттів та зануритись у стан «внутрішньої тиші» як засобу впорядкування емоцій; збагачення

менталітету через розвиток символічного мислення, що дозволяє збагнути мистецькі, аксіологічні, онтологічні, духовні виміри іконопису; набуття знань і вмінь «онтологічного дотику», що сприяє прояву бажання до вдосконалення внутрішнього світу; усвідомлення здатності відкрити в собі «другий розум», «духовні очі», які дають змогу самозаглибитися з метою самовдосконалення.

Отже, православна духовна традиція, відтворена в іконопису, зорієнтована, передусім, не на утилітарну естетичну насолоду, а на ієрархічне впорядкування складових духовного розвитку (розуму, почуттів, волі). Поступово формується їхня гармонійна єдність як результат досягнення головної мети – духовного розвитку особистості. Педагогічний потенціал образотворчого православного мистецтва полягає в тому, що подається не лише теоретична концепція духовного розвитку, а й практична художня онтологія, яка реалізується через діалогічне спілкування з іконописом. Найголовнішим у поєднанні теоретичної концепції та практичної онтології є те, що реалізація такого поєднання уможливорюється лише через духовні зміни у внутрішньому світі особистості. Напрацювання теоретико-концептуальних знань і вмінь діалогічного спілкування з образотворчим православним мистецтвом автоматично не інтегрується і не сумується. Головним підґрунтям такої інтеграції стають якісні зміни у внутрішньому світі особистості, які засвідчують його духовний розвиток.

Список використаної літератури

1. Богословие образа. Икона и иконописцы: антология. – М. : Паломник, 2002. – 464 с.
2. Бычков В. В. AESTHETICA PATRUM. Эстетика Отцов Церкви. Апологеты. Блаженный Августин / В. В. Бычков. – М. : Ладомир, 1995. – 593 с.
3. Дунаев М. М. Своеобразие русской религиозной живописи. Очерки русской культуры XII – XX вв. / М. М. Дунаев. – М. : Филология, 1997. – 224 с.
4. Выготский Л. С. Психология искусства / Л. С. Выготский. – Минск : Современное слово, 1988. – 480 с.
5. Гальперин П. Я. Лекции по психологии : учеб. пособ. [для студентов вузов] / П. Я. Гальперин – М. : Ун-т : Моск. психол.-социал. ин-т, 2005. – 400 с.
6. Лобач О. О. Систематизація емоційного життя у православній літературі / Олена Лобач // Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. – Вип. 3 (42). – Полтава : АСМІ, 2005. – С. 233-243. – (Серія «Педагогічні науки»).

Валентина Рашковская

АКСИОЛОГИЯ ПРАВОСЛАВНОГО ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА: ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В статье анализируются основы художественной аксиологии православной иконописи, ее педагогический потенциал. Предложена авторская педагогическая технология духовного развития личности средствами иконописи, которая содержит три этапа: пропедевтический, аксиологический, диалогический.

На первом этапе изучается история написания иконы, происходит приобщение к национальной художественной традиции и художественному «касанию» к духовному миру. Нарбатывается восприятие сакрального искусства как эмоционального носителя духовного развития; приобретаются знание и умение «эмоционального касания», что способствует формированию готовности к духовному развитию.

На втором этапе раскрывается профессионально-образовательный потенциал иконописи как средства духовного развития, анализируется художественное и аксиологическое «измерения» иконы. Работа данного этапа направляется на актуализацию познавально-аксиологической мотивации, что дает возможность созерцателю «войти» в духовное пространство иконописи. Данный этап углубляет знание художественно-композиционных средств иконы, осмысливается ее аксиология. Благодаря пониманию художественного символа, приобретаются знания и умения «аксиологического касания» как основы иерархии ценностей внутреннего мира.

На третьем этапе работа направлена на формирование символического мышления, духовное саморазвитие, самосовершенствование, стимулирование духовно-рефлексивной мотивации; определяются символический, онтологический и духовный «измерения» иконы. Осмысливается «онтологическое касание» как встреча двух миров – духовного и материального. Человеку открывается дар духовного видения «духовными глазами» или «духовным умом».

Ключевые слова: *духовное развитие, аксиология, иконопись, символ, антропология.*

Valentina Rashkovska

AXIOLOGY OF ORTHODOX FINE ARTS: PEDAGOGICAL ASPECT

In the article the analysis of artistic axiology of orthodox icon-painting is resulted, its pedagogical potential is found out. The author pedagogical technology of personality spiritual development by means of icon-painting which contains three stages is offered: propedeutika, axiological, dialogic. On the first stage the history of icon is studied, there is bringing to national artistic tradition and artistic "touch" to the spiritual world in. On this stage it carries an emotional character. Perception of art as an emotional transmitter of spiritual development is given; knowledge and ability of «emotional touch» are acquired. That is an instrument in forming of readiness to spiritual development.

On the second stage professional-educational potential of icon-painting as tools of spiritual development is opened up, artistic and axiological «measuring» of icon is analysed. Work of the given stage is headed for of cognition motivation, it gives possibility to «enter» in spiritual space of icon-painting. The given stage deepens

knowledge of artistic-composition tools of icon. Thanks to understanding of artistic character, knowledges and abilities of «axiologics touch» are acquired, as bases of hierarchy of values of internal world.

On the third stage the work is headed for acquisition of practical bases of symbolic thought, spiritual development, self-perfection, stimulation of spiritual-reflection motivation. Symbolic, ontological and spiritual «measuring» of icon are determined.

The «ontological touch» enables to take place the meeting of two worlds – spiritual and material. Up to a man the gift of spiritual vision by «spiritual eyes» or «spiritual mind» is opened.

Keywords: *spiritual development, axsiologic, icon-painting, symbolic, anthropology.*

Одержано 10.02.2015 р.